

ZIJAD ŠEHIĆ
FILOZOFSKI FAKULTET, UNIVERZITET U SARAJEVU

MORIZ HOERNES: DINARSKA PUTOVANJA¹ - SARAJEVO PODSJEĆA NA MIRNU AUSTRIJSKU POKRAJINU

APSTRAKT: Moriz Hoernes je austrijski putopisac, arheolog i filozof, koji je učestvovao u pohodu na Bosnu i Hercegovinu i u nekoliko putovanja opisao ove ljude i krajeve. Njegov opis Sarajeva iz 1880-ih godina priča je o slici grada na razmeđu orijentalne i okcidentalne kulture, o ljudima raznih vjeroispovijesti i njihovoj kulturi življenja, običajima i oblačenju. Iz ovog putopisa saznajemo autorov doživljaj karakterističnosti gradskog i seoskog života, neobičnu ambijentalnost, prodor evropskih utjecaja i vidne razlike u svjetonazorima.

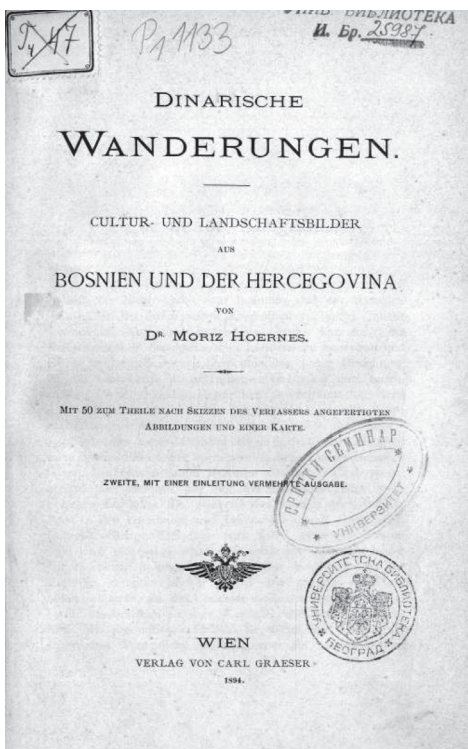
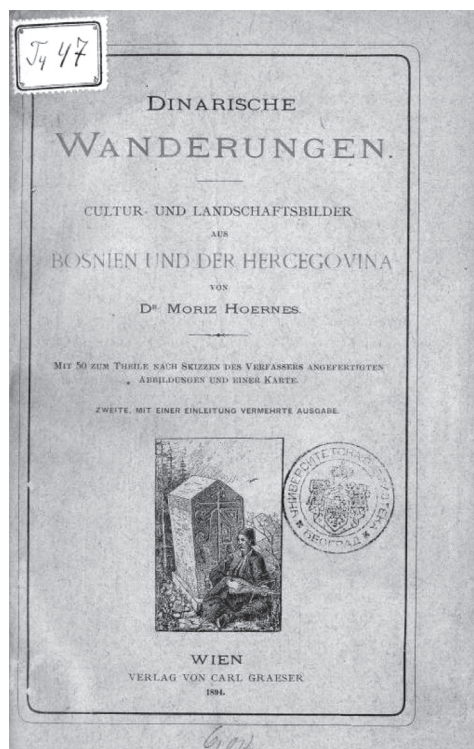
KLJUČNE RIJEČI: Sarajevo, putopis, historija, ljudi, Turci, kršćani, muslimani, Jevreji, grad, selo

ABSTRACT: Moriz Hoernes, Austrian travel writer, archaeologist and philosopher, participated in the expedition to Bosnia and Herzegovina and presented descriptions of the people and regions gathered through several of his trips. His description of Sarajevo from the 1880s tells a story about the image of the city on the meeting point and the border between oriental and occidental culture; story about people of various religions, about their culture of living, customs and clothing. In the travelogue, the author shares his experience of the characteristics of city and village living, the unusual ambience, the penetration of European influences and visible differences in worldviews.

KEYWORDS: Sarajevo, travelogue, history, people, Turks, Christians, Muslims, Jews, city, village

Nakon okupacije Bosne i Hercegovine 1878. austrougarski vojni i politički organi gradili su novi sistem uprave, sa ciljem da ekonomski, politički i kulturno integriraju Bosnu i Hercegovinu u svoj državni okvir. U svim oblastima je došlo do značajnih promjena koje su otvorile put novom modelu razvoja. Izložbe, reforme umjetničkog zanatstva i obrazovne ustanove predstavljali su sredstvo za politički odgoj u provincijama,

1 Putopis dr. Moriza Hoernesa, *Dinarska putovanja; Kulturne i pejzažne slike iz Bosne i Hercegovine*. Slike i geografska karta izrađene su po uputama pisca, publiciralo je izdavačko preduzeće Carl Graeser, u Beču, 1888. Putopis je preveo i prilagodio prof. dr. Zijad Šehić, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

što je u konačnici vodilo očuvanju bosanskohercegovačkog identiteta. U periodu nakon okupacije Bosne i Hercegovine austrougarska uprava gledala je na naučnike kao oruđe za provođenje svoje politike. Putopis je bio prošireno političko izlaganje napisano kao sugestija držanom činovništvu koje će ga provoditi u djelo. To je ujedno bio i početak angažiranja austrougarske uprave u masovnom i sistematskom organiziranju naučnih i kulturnih prilika u Bosni i Hercegovini. Godine 1888. izašao je u Beču putopis Moriza Hoernes *Dinarische Wanderungen, Kultur und Landschaftsbilder aus Bosnien und der Herzegowina*. I on je bio primijenjena nauka. Hoernesov pristup nije bio ništa drukčiji od načina na koji su kolonijalne sile toga doba prikazivale svoje kolonije; osiguravale su sebi nadzor nad vojskom, ekonomijom i politikom, a domaćima prepuštale nadzor nad tradicijom. Tradicija je za Hoernes predstavljala ono što je pradáavno, što je iščezlo iz Evrope a održalo se još uvijek u Bosni i Hercegovini.

Moriz Hoernes je na Univerzitetu u Beču studirao klasičnu filozofiju i arheologiju i 1878. promoviran je u doktora filozofije. Također je učestvovao u pohodu na Bosnu i Hercegovinu 1878. godine. Osvojeno područje je u narednim godinama posjećivao u svrhu studiranja. Od 1885. godine radio je kao volonter, a od 1889. kao asistent u Prirodno-historijskom muzeju u Beču. Od 1892. promoviran je za vanrednog profesora prahistorijske arheologije, a od 1904. godine bio je izabran za kustosa II klase. Od 1900. godine bio je konzervator Carsko-kraljevske Centralne komisije za umjetnost i historijske spomenike gdje je 1910. godine izabran za člana Centralne komisije i od 1911. za savjetnika za spomenike. U 1913. godini izabran je za člana Arheološkog instituta, a 1916. godine za člana akademije nauka. Od 1914.

do 1917. godine bio je predsjednik Bečkog prahistorijskog društva. Hoernes se smatra osnivačem katedre za prahistoriju na Bečkom univerzitetu. Njegova istraživanja se odnose na dijelove Monarhije, sa težištem na Kranjskoj i Bosni i Hercegovini. Obim njegovog rada obuhvata oko 200 članaka. Umro je 1917. i sahranjen je na Centralnom groblju u Beču.²

SARAJEVO

(historijat, slika grada i narodni život)

I.

Kada sada pogledamo ovo naselje, moramo primijetiti njegovu zdravu konstituciju. Istovremeno, sežući u njegovu prošlost, možemo nazrijeti nadu za budućnost. Vidjet ćemo da su ljudi, u svim prošlim razdobljima, nastojali posjedovati baš ovu zemlju. Smijemo vjerovati da su njihov izbor uvjetovale prednosti poput prirodnih okolnosti, položaja, klime, zemljišta... Sve to odlučujuće utiče na to da će ovaj kraj, čak i ako dođu nepovoljne prilike, svoje prednosti opet postići u nekim boljim vremenima.

Tome se možemo nadati već ako pogledamo historiju i spomenike u kotlini koja se pruža od izvora rijeke Bosne. Još u vrijeme klasičnog starog vijeka ovdje je morao nastati jedan kulturni centar za unutrašnju Dalmaciju. Ovdje izvire najznačajnija rijeka u zemlji. „Hrane“ je njene pritoke, a ona „hrani“ okolnu zemlju, plodnu i blago brdovitu, koja je kao stvorena za poljoprivredu i trgovinu.

KOTLINA IZVORA BOSNE

Na sve strane protežu se prohodne doline. Samo nekoliko sati dijeli najviše vrhove i najniže kotline. A najniže je oko rijeka Drine, Neretve i Vrbasa. Dakle, odatle se vrlo brzo stiže u najviše i najudaljenije dijelove zemlje. Linija koja spaja tok Drine i Neretve, proteže se preko izvora Bosne. Bez sumnje, upravo ovim smjerom išla je velika vojnička cesta prema sjevernoj obali Save. Ovuda je vodio put od mora do kopnenih država. O tome svjedoče stare geografske karte i sačuvani putopisi, koji su zabilježili da je upravo ovuda išla glavna veza sa Dalmacijom.

Po plodnom i prostranom polju, koje se nalazi na zapadnom dijelu glavnog bosanskog grada, održalo se dosta rimskih spomenika koji kazuju o tome da je ovdje bilo nastanjivanja i u njihovo doba. Ništa nam ne stoji na putu zaključivanja da je i tada upravo ova kotlina bila od centralne važnosti. Ali tačan položaj rimskog grada može se samo pretpostaviti: možda je on bio smješten u središtu dijagonale koja vodi od ušća Neretve do ušća Drine, dakle od mora do Save i Dunava, a možda i u dijelu koji se proteže od najviših uzvisina Dinarskih Alpa, pa do 1000 metara visokog Ivan Sedla. Ipak, najvjerovatnije je ono bilo smješteno upravo na ovom kratkom potezu od izvora Bosne do Željeznice, na Ilidži, gdje su smješteni topli bunari. Ime tog rimskog grada bilo je predmetom istraživanja, a na njega su upućivali dokazi iz Tabula Peutingeriana koji su govorili da je kao Ad Matricem.

2 Biografiju Moriza Hoernesa donosi prof. dr. Zijad Šehić.

S obzirom na to da se područje oko vrela Bosne spominje još u starom vijeku, ne bi nas iznenadio podatak da je upravo ovdje i u srednjem vijeku bilo jedno važno naselje. Postoji i dokazi o tome. S tim u vezi ovdje se pojavljuje Župa Vrhbosne, kao središte svećeničke i svjetske uprave, gdje je bilo sjedište bana i katoličkog biskupa. Položaj mjesta katedrale Svetog Petra nije sigurno utvrđen, ali vjerovatno je i ona bila u blizini vrela Bosne, gdje je bilo smješteno i rimsko naselje. O vlasti nekadašnjeg vladara zemlje, svjedoči ruševina Stari grad. Nekad je to bila kula koja je Turke koštala mnogo krvi i upornosti, a danas je to ruševina, čiji ostaci lebde visoko nad stjenovitom klisurom Miljacke, na istoku Sarajeva. Karakteristična pojava staroklasične kulture jest da su naselja barbarskog srednjeg vijeka donekle slijedila antikno naslijeđe, ali da su ipak, birajući još povoljnije uslove, krenuli drugim putevima. Oni su nerijetko naseljavali krajeve koje su odabirali i pioniri helenske i rimske kulture. Pritom nisu vodili računa samo o plodnosti i obradivosti zemljišta, nego i o tome da položaj naselja mora garantirati sigurnost. Tako se može primijetiti da se njihova naselja povlače prema teže pristupačnim lokalitetima. I tako su se rađala utvrđena naselja iz kojih je vojska branila svoje pravo na plodne poljane.

POSTANAK DANAŠNJEG GRADA

Iz tih razloga odabran je položaj na kojem se razvijao današnji glavni grad. On je samo pet kilometara udaljen od nalazišta rimskih spomenika. Samo toliko danas dijeli Stari grad od Švrakinog sela. Na ovom mjestu u 14. stoljeću nalazila se kula koja je nosila ime Vrhbosne. Ovdje su još 1379. godine radi trgovine dolazili ugledni dubrovački trgovci. Ovdje iz 1415. godine nalazimo i grob vojvode Pavla Radenovića, pripadnika vladarske loze koja se održala nakon pada Bosanske kraljevine 1391. godine.

Ipak, tek turska osvajanja dala su ovom mjestu pravi ugled, sjaj i značaj. Turski izbor odlučile su dvije stvari: putničke ceste koje su korištene još za vrijeme dubrovačke kolonizacije i položaj grada koji je kao takav prirodna utvrda protiv neprijateljskih vojski. Ovdje su turski osvajači instalirali svog namjesnika za Bosnu.

Grad je do sredine 15. stoljeća nosio naziv Vrhbosna, koji je nešto kasnije iskrivljen u Varbosania. Sa razvojem i procvatom pod turskom vladavinom, grad je dobio ime Bosna-Saraj, što bi u slobodnom prijevodu moglo značiti Grad Dvorac. Saga o postepeu procesu razvitka grada smješta događaje u 1465. godinu, kada bosanski uglednici Sokolović i Zlatarević spominju gradnju nove kule (Saraja) na mjestu nekadašnje kule. Upravo tom utvrđenom dvorcu – Saraju – grad danas duguje svoje ime. Priča o ovome seže i dalje u prošlost, spominjući u tom smislu prvog turskog namjesnika Gazi Isa-bega.

SARAJEVO

U novijoj historiji grada česti požari imaju bitnu ulogu. Sarajevo se, kao i mnogi drugi veći gradovi Orijenta, nekako nosilo sa ovim katastrofama. Ipak, nisu na mjestu tvrdnje onih koji smatraju da treba žaliti za sjajem grada prije tih požara, kao i da je poslije njih ostajala samo sjena nekadašnje ljepote i značaja. Naprotiv, grad bi

uvijek veoma brzo, čak i kada bi ostao samo pepeo, povratio ne samo svoj predašnji izgled, nego bi se pojavljivao još čistiji i ljepši nego mnogi zapadnjački gradovi tog vremena.

Lomljivo i krhko lončarstvo ovdje nam je sačuvalo svjedočanstvo o starogrčkoj umjetničkoj vještini bolje nego svi drugi stari zanati i vještine zajedno. Ni poplave nisu zaobilazile Sarajevo. Ipak, najteže je ovaj grad pogodila tzv. azijska kuga, o čijem strašnom pohodu govori i ova narodna pjesma:

*Sarajevo, tako si mračno postalo!
Reci, jesu li te požari uništili?
Ili su te valovi rijeke nabujale poplavili?
Ili te je kuga ubila?
Da je mene požar uništio,
Nova bijela dvorišta građena bi bila.
Da je mene voda poplavila,
Moje tržnice bi čiste bile.
Već je mene kuga pogodila,
Mlado i staro ona je ubila,
Dragi i dragocjeno razdvojila.*

Jedna druga pjesma ima čudan početak:

*Draže mi je Livno nego Sarajevo,
Sarajevo često kuga mori.
Toliko je sada uništeno,
Pomriješ im svi momci i djevojke.*

POŽAR VODA I KUGA

Požari koji su harali Sarajevom 23. i 24. oktobra 1697. godine samo su kulminacija pohoda princa Eugena Savojskog, koji je svoj rat sa Turcima vodio od 1683-1698. godine. Ujahao je u Sarajevo 22. oktobra jedan njegov konjički zastavnik, kao izaslanik. Međutim, ni nakon četvrt sata niko ga nije htio primiti. Kada se napokon sreo sa turskim vlastodršcima, po običaju je pustio trube i fanfare da zasviraju, a potom je pokazao pismo koje poziva na predaju. Reakcija Turaka bila je napad na izaslanika i masakriranje trubača. Premda potpuno izranjavan, izaslanik je uspio pobjeći. Pri bijegu je ipak uspio primijetiti da su građani naglo počeli bježati iz grada.

Već sljedećeg dana u Sarajevo je prodrila velika vojna formacija Eugena Savojskog, pljačkajući i paleći sve što im se nađe na putu. Ipak, na njihovu žalost, Turci su bježeći ponijeli svu skupocjenu robu i dragocjenosti. U gradu su ostali samo inovjerci – Jevreji i kršćani. Iz gornjeg dijela grada i kule čuli su se pucnjevi i ispaljenja topovskih đuladi, ali to nije omelo pljačkaše. U večernjim satima pucnjava se intenzivirala, a paljenje je nastavljeno sutra i prekosutra, kada je grad potpuno izgorio. Spaljeno je više od 6000 kuća i 160 džamija. Ova statistika pokazuje da je u

tom periodu Sarajevo stagniralo, niti je broj stanovništva rastao, niti se smanjivao. Naime, prema popisu prebrojavanja iz 1879. godine, u Sarajevu je bilo 6110 kuća i 97 džamija (1885. godine u Sarajevu je prebrojano 5926 kuća, sa 6299 stanova).

Princ Eugen slijedio je prvobitni plan. Naime, njegova iskustva naučila su ga da bi bilo opasno prezimiti u ovom gradu sa tako velikom vojnom jedinicom. Znao je da postoji drugi način da vrati odmetničku zemlju koja je bila pod vlašću Porte. Odustao je, dakle, od daljeg zadržavanja u gradu i namjera da pokori kulu. Okrenuo je leđa Sarajevu 25. oktobra. Iz Sarajeva su pod njegovom zaštitom krenuli mnogi kršćani, te i Jevreji koji su odvedeni kao zarobljenici.

U ovom vremenu, a i do sredine našeg vijeka, Sarajevo nije bilo samo glavni grad, nego i mnogo više od toga. Ono je bilo značajno naselje pod oligarhijskom vlašću, bilo je slobodan grad sa svim prednostima jednog centra preko kojeg vode najvažniji putevi. Vezir koji je stolovao u Travniku smio je, kad bi pođi u Sarajevo, ostati samo dvaput po 12 sati.

Funkcija sultana bila je, ustvari, funkcija halife. On je ovdje poslao svoje sudije (kadije), koji su sudili po Šerijatu, dok je svjetovna vlast povjerena lokalnom plemstvu.

Ipak, pokušaji otpora lokalnog plemstva turskoj vlasti u ovom neobičnom kraju i želja za samostalnošću nije se gasila. S tim u vezi treba spomenuti slijedeće godine: 1817, 1832, 1840. i 1850. Ove borbe pratila je promjenljiva sreća. Bile su dosadne i jednolične. Sve skupa takva nastojanja koštala su naposljetku Sarajevo njegovog ugleda i svele ga na provinciju, ukinuvši mu ranije povlastice.

Odgovor na borbe stigao je u obliku pokolja koje je počinio krvnički anadolijski mač pobjednika nad najznačajnijim glavama ovdašnjeg plemstva. Sjeća glava posjekla je „hidru“ lokalnih uglednika, koji su se usudili organizirati otpor. U vremenima koja su slijedila lokalnoj vlasti više nikad nije dozvoljeno da se organizira u moćnu instituciju. I tako je zauzdana „bosanska neman“. Tada je počeo nazadak ovog grada. Kada su austrougarske trupe ušle u Bosnu 1878. godine, zatekle su grad koji kao da je u srednjem vijeku. Ono je završilo na tim granama nakon što je godinama bilo potresano putevima rata i mira.

II

Šta je sada Sarajevo? Sav ponos slavenskih muslimana ogleda im se na licu kad vas upitaju: „Sviđa li ti se Bosna-Saraj?“ Tada oduševljeno zatvara oči, baš kao da vidi raj koji mu je Pejgamber obećao, i spreman je da Sarajevo uzdigne čak i iznad Carigrada. Nakon ovakvih pohvala, malo ćete se razočarati onim što vidite. Sa Carigradom se ni iz daleka porediti ne može. Njegov položaj i slika odudaraju od zapadnjačke predodžbe o tome kako bi trebalo da izgledaju prizori iz *1001 noći*.

Ipak, njegovo patriotsko oduševljenje neće vas ostaviti ravnodušnim. Posmatrač će osjetiti svu ljubaznost i čar jednog lijepog ljudskog lika, čiji bi se pozdrav, u nekom zgodnom času, mogao prevesti kao: „Ovdje je dobro živjeti. Ovdje se spusti i naseli“. Takav čas najlakše je osjetiti ukoliko se za lijepih večeri popnete na vrhove brda koja okružuju grad.

SARAJEVO.

Proljeće ili ljeto, neka to bude i jedan petak, praznik je svih građana, bez obzira na vjeroispovijest. Pred sami zalazak sunca tutnjamo labirintom uskih i loše popločanih uličica, dok na istočnim obroncima vlada sabatska tišina. Oni koji su radili, sada se nalaze pred kućnim vratima, okolo česmi i na trgovima. Dočekali su fajront i otišli na izlet. Ipak, ne trebamo ih dugo tražiti. Tamo gdje kuće prestaju i livade počinju uživa mnoštvo naroda u sjenama moćnog drveća. Druženje se odvija u grupama, koje prilikom međusobnog susretanja zastanu, kako bi se tiše ili glasnije razmijenila koja riječ. Jedna djevojka, kojoj je gusta smeđa kosa kliznula niz leđa, ležala je nekome u krilu i pjevala zvonkim glasom jednu melodičnu pjesmu, koju je mladi Turčin, iz muškog društva u blizini, pratio svojim glasom. Ostavljamo nekom drugom da ocijeni kakav je ovdje vladao odnos između muškaraca i žena i je li moglo biti govora o „lahkom moralu“. Stariji su sjedili u obližnjoj kafani, pored nargile ili čibuka, držeći u ruci izrezbareni fildžan u koji su naljevali kahvu iz specifične džezve orijentalne izrade. Za to vrijeme mlađi su se bučno radovali na ljuljački okačenoj na drvo.

Gledajući sa ove vremenske distance, možemo zaključiti da je nestao orijentalni karakter narodnih nošnji, tih umjetničkih djela i ukrasa. Između ograđenih zemljišta, gdje se mirišljivo sijeno ili zelena trava još uvijek šareni od cvijeća, penje se put do jednog jelovog šumarka, čije tanke grane sjajno sunce zlatom obasjava. Oдавde se može uživati u divnom pogledu koji „silazi“ niz dolinu i „penje se“ uz obronke, gdje među zelenilom leži skladni grad. Na zapadu, iza planinskih lanaca, odtinjavao je crveni žar, gašeće sunčeve vatre. U zadivljujućim linijama ocrtavale su se plave konture tih dalekih planinskih lanaca, koji obrubljuju ovaj grad.

Brda bliža gradu slabo su pošumljena ili su obrasla zelenim grmolikim biljkama. Vrhovi su goli, pa se čini da se pitome šume spuštaju od njih ka gradu. Posmatraču se

može učiniti da glad leži usred jedne takve šume, sačinjene od vitkih stabala, odakle se pobjednički uzdižu munare. Premda su munare vidljive i iz daljine, ne može se reći da Sarajevo podsjeća na orijentalni grad. Prije će vas podsjetiti na neku mirnu austrijsku pokrajinu. I tako smo se, već od prve večeri osjetili kao kod kuće.

Blaga struja zraka došla je sa sjevera iz planinskih visina; ptičiji cvrkut je zašutio, dok je zrikavac pojačao svoje glasanje; mjesečev srp je zablistao i obasjao susjedne vrhove i klance. I izbliza i izdaleka začula se zvonjava i frulanje kojim pastiri vraćaju svoja krda, izmiješano sa uzvicima i pjesmama pastira koji su prolazili ljubazno se pozdravljajući. Najzad će na mračnoj zemlji sijati jedino srebrenkasta voda zmi-jolike rijeke i slava svečano ukrašene munare.

Kao i kod svih gradovima sa elementima Orijenta, bolji je ukupan dojam od onog kojeg steknete pojedinačnim sekvencama. Ipak, fali Sarajevu još puno toga za ugodnost življenja u zapadnjačkom stilu. Prvenstveno, fali mu monumentalnih zgrada, koje ne izazivaju divljenje samo izdaleka, nego i izbliza. Trenutno gradom arhitektonski dominira nova pravoslavna crkva, jedna neukusna građevina sa dominirajućim svodom i kupolom. Ipak, mnogo se dobilo time što su Turci dozvolili izgradnju velikog tornja. Zapadnjački karakter gradske slike pojačava činjenica da je najdominantnija zgrada jedna kršćanska crkva. Mnogo značajnija i ljepša je Gazi Husrev-begova džamija, koja, doduše, leži u istoj dužini osovine grada, na desnoj obali Miljacke, ali njena markantnost ne dolazi do izražaja na prvi pogled. Stara pravoslavna crkva, katolička crkva i jevrejska sinagoga nalaze se u blizini, ali su polusakrivene.

Administracijske zgrade smještene su na lijevoj obali rijeke. Od njih je najznačajnija Konak, koji se nalazi preko puta katedrale. Iako beznačajan u svojim arhitektonskim formama, Konak dominira okolinom u kojoj su smješteni razbacani nizovi zbijenih kuća i tako imponira težnji ka gospodskom u ovakvom okruženju. Veličanstveni četverokut obližnje kasarne prestao je da izaziva užas nakon što su neukusni natpisi prefarbani.

Sarajevo se može okarakterizirati kao grad u razvoju, koji leži na obje obale Miljacke, rijeke premoštene sa devet mostova. Grad leži na oko 3500 koraka dužine i oko 3000 koraka širine, skupa sa kulom. Neravno bastionirani peterokut obuhvata otprilike 1000 koraka dužine i širine, obuhvatajući s jedne strane nadaleko vidljivi zid Starog grada, a sa druge planinsku kupu na istoku Novog grada, sa 500 metara visokim grebenim zidovima iznad uskih dolina Miljacke i Mošćanice.

Unutar zidina na okruglastom brdu na zapadu nalazi se stara tvrđava sa pet kula, tu je i gradsko groblje, pa tzv. gornji ili turski grad, kroz koji vodi labirint malih uličica između dvjestotinjak kuća na kosini. Opći dojam ovog dijela odražava starost i raspad. Konačno, nova tvrđava na najjužnijoj gradskoj tački, izgrađena je na visini, pa se čini da se njeni zidovi strmoglavljaju naglim padom. Stara kula, tri metra visoka i dva široka, skoro je potpuno propala. Svježe umetnuti turski nadgrobni spomenici svjedoče o njenoj brznoj obnovi, pri čemu su, kao građevinski materijal poslužili upravo spomenici sa opljačkanog obližnjeg groblja. Kapije tri kule vode zapadno u grad, jedna vodi na istok, a manje su izlazi za bijeg i vode u planine na zapadu.

Naša šetnja kroz grad počinje na mjestu gdje Miljacka izlazi iz svoga klanca i ulazi u grad, dakle, vrlo blizu podnožja uzvisine na kojoj je smještena tvrđava. Na jednom oštrom zavoju rijeke formiran je pješčani sprud. Jedan uređaj ustavlja vodu i tvori na rijeci gradski bazen. Turci su, za razliku od ovdšnjeg stanovništva, sa odbojnošću gledali kupanje u hladnoj vodi. A šta muslimanke traže na lijepim mjestima oko rijeke, spozna se nekih stotinjak koraka od grada. Tamo, u hladnom klanu, gdje poput kula strše visoke stijene, gdje se rijeka toliko snažno opire da je razorila novu kamenu ulicu, e, tu je omiljeno mjesto muslimanskih glava porodice, koji tu provode sate odmora skupa sa svojom mnogobrojnom porodicom. Ovdje je moguća usporedba sa onim potočićima koji presijecaju Carigrad. Ipak, draž grada na Bosforu je nadmoćnija. U blizini se nalaze dvije kafane, jedna do druge. Napolju na čilimima sjede muslimani, dostojanstveno ozbiljni, odajući mirni ponos, što bi trebali nastojati biti i vijećnici. Odajući se opojnom užitku duhana i kahve, oni slušaju jednoličnu muziku rijeke, koja bruji udarajući u kamenje. Taj zvuk je treće opojno sredstvo kojim se oni uljuljkuju u budne snove.

MILJACKA

Slični objekti nalaze se još dalje uz rijeku – kuće sa baštom u kojima dominira staro drveće. Ovi muslimani i na selima vole graditi uz potoke i ispod visokih stabala. Naprave postolje sa četiri tanka stupa, natkriju ga i onda se ljestvama uspinju u ove čardake – uživajući tako poput kraljeva u svojim ćefovima. Riječ ćef potiče od arapske riječi „kef“, koja u bukvalnom prijevodu znači upitnik, a u slobodnom prijevodu dobija značenje orijentalnog pojma koji simbolizira ljudsko stanje mira i tihe sreće, kao u snovima.

Na uzvisinama obje strane rijeke leže proširena turska groblja. Upravo ona daju karakterističnu sliku. Bezbrojni spomenici različite visine okrunjeni koso stoje, a između njih četverostupni otvoreni hramovi, nerijetko pozlaćeni i lijepo obojeni, gdje leže oni koji su za života bili otmjeniji. Ipak, nedostaju čempresi, koji se na muslimanskim grobljima na jugu zemlje često mogu vidjeti. Ti čempresi, oštro se izvijajući prema nebu, oslikavaju jednu nepomirljivu tugu za onim što prolazi. Tvrđava kao da privlači široke puteve, kojima se, uz uske i zapletene uličice, prema malom bezistanu silazi. Ovo je najokomitiji dio.

Ipak, na najzanimljiviji dio grada, gdje na malom prostoru vlada istočnjački element, u savršenoj čistoći miješaju zvukovi i šarenilo, nastavlja se zapadnjački, naj-savremeniji dio grada, kojim dominira ulica Franza Josepha, gradsko šetalište (korzo). Ono pokazuje život i kretanje na malom potezu od Malog bezistana do srpske crkve. Glavno čvorište trgovine nalazi se u Velikom bezistanu, bogato opremljenom bazaru, koji je zadržao svoj orijentalni karakter.

Gornji grad kod tvrđave uvečer je jedno jezivo mjesto. Ukoliko zalutate u divljinu uličica, teško ćete uskoro naći izlaz, pogotovo ako je kasno, kada su Turci koji ovdje stanuju već zatvorili sve kapije i vrata. Ipak, stranac mora i u ovaj labirint zakoračiti, ako želi da uživa u znamenitosti nove tvrđave, koja se nalazi na visini od 127 metara,

odakle je pogled zbilja veličanstven. Koliko je imponzantan svaki pogled na ovu tvrđavu, toliko je oduševljavajući i svaki pogled sa tvrđave. Na koju god stranu pogledate, napravili ste savršen izbor. Južno, preko puta tvrđave, uzdiže se iz dna doline, jedna stijena u obliku igle, koja skoro dostiže visinu strme stijene brda. Kako bismo istakli kontrast između vedre gradske slike, pogledat ćemo na istok, preko zelenih hridi i riječnih dolina, koje vode ka naseljima oko rijeke Lim.

Čitalac može zaključiti da smo mi napravili tek kratku ophodnju desnom obalom. Ali mi smo, idući od podnožja brda na kojem je tvrđava, posjetili oba trga i na brdo se vratili. Međutim, ovo je daleko bolji način opisa grada nego što bismo to učinili da smo koristili samo mape i nacрте Sarajeva. Ovdje ima oko 400 imenovanih ulica i uličica, 6000 zgrada, od kojih 200 čini Gornji grad, ima oko 100 džamija, 14 većih turskih groblja, dok se manja groblja nalaze u okolini džamija. Kršćansko groblje nalazi se na zapadu, a Jevrejsko groblje (posve interesantno i svojstveno zbog neobičnog oblika starih spomenika) južno od rijeke na zapadnom kraju grada. Sarajevu nedostaju gradski trgovi. Jedan se nalazi ispred velike kasarne, a druga tri su skrivena i nalaze se izvan centra. Za stvaranje jednog uglednog trga i ulice fale prije svega reprezentativne zgrade.

Neke državne zgrade i ustanove orijentalnog tipa, propadaju usljed starosti, dok su druge evropskog stila i novijeg postanka. U prvu kategoriju spada šest kuća ili svratišta. Sve smještene na jedan uski prostor zapadno od rijeke. U drugu grupu zgrada spadaju dva hotela i četiri restorana, koji su također blizu smješteni. Vidimo brojne turske i samo dvije moderne kafane. U jugozapadnom dijelu grada smještena je pivara, gdje u određenim danima svira vojna muzika. Tada ovo postaje centar zabavnog života.

Sjedište svih društvenih aktivnosti u Sarajevu je društveni prostor za oficire, koji, dakako, ne koriste samo oficiri. Tu je smještena kockarnica, izvrsni restoran, bašča, igraona i čitaonica, biblioteka i mnogobrojni drugi prateći sadržaji. Što se tiče većih turskih kupatila, nalaze se i na jednoj i na drugoj strani rijeke. Sa desne je Begovo, a sa lijeve Carevo kupatilo. Dvije vojne bolnice, sa deset isturenih odjeljenja i dvije civilne bolnice, jedna za muškarce, druga za žene, zbrinjavaju bolesne. Jedna njemačka apoteka brine o lijekovima.

Prema Blažuju, zapadno oko 1000 koraka, smješten je veliki vojni logor, napravljen od dasaka. Neposredno poslije okupacije, glavna vojna komanda bila je smještena u Konak, a nedaleko odatle, u privatnim kućama, bilo je sjedište Zemaljske vlade, finansijske direkcije, gradske uprave, policije, garnizona i okružnog suda, kao i kotarska kapetanija. Ovdje se nalazi i engleski konzulat, dok su francuski, njemački i italijanski smješteni na drugoj obali. Telegrafski ured nalazi se na lijepom mjestu – iznad Konaka, dok lokacija na kojoj se nalazi pošta nije tako atraktivna. Ona se nalazi zapadno od velike kasarne.

Vlada trenutno raspolaže jednom uglednom novogradnjom, gdje su smještena odjeljenja: političko-administrativno, finansijsko, pravno, kao i prateće službe i organi. Od starijih školskih ustanova vjerskog tipa valja spomenuti da muslimani imaju jednu medresu, jednu višu i jednu dječjačku školu, pravoslavci jednu građansku,

jednu dječjačku i jednu djevojačku školu. Osim toga postoji jedan engelski institut, jedna katolička škola časnih sestara i jedna jevrejska škola. Nova vlada izgradila je interkonfesionalne, narodne i građanske škole. Osnivanje univerziteta u Sarajevu samo je pitanje vremena i novca. Također i osnivanje jednog zemaljskog muzeja, sa zanimljivim, geološkim, etnološkim i umjetničkim sadržajima. Ovdje bi mogli biti smješteni i mnogobrojni rimski i srednjovjekovni spomenici, čije je održavanje u Bosni veoma otežano.

Prema postojećoj statistici u Sarajevu postoje slijedeći školski zavodi: jedna viša gimnazija u kojoj radi četrnaest svjetovnih nastavnika i četverica svećanika, jedan pomoćni učitelj, kurs obrazovanja (osam svjetovnih nastavnika i tri svećanika), jedan dječjački internat pod vojnom upravom, tri narodne škole, četrdeset i devet muslimanskih, dvije pravoslavne, dvije katoličke i dvije jevrejske škole.

Ubrzo poslije osvajanja grada, Sarajevo je počelo da zadobija evropske konture, koje su postajale vidljive tako brzo, kao da ih neko kistom slika. Tako se danas Sarajevo može dičiti svojim izgledom, pa čak u tome parirati nekom starom austrijskom reprezentativnom gradu. Donedavno se grad moglo napustiti samo pješke ili na konjima, a danas su ceste prohodne i za automobile. Jedna pruga spaja krajnje zapadne granice države sa glavnim gradom za 12 sati, a i kolima se ovim dobrim putevima tamo može stići.

U prvim godinama nakon okupacije u Sarajevu se nije moglo iznajmiti ništa što bi ličilo na kola. Danas, međutim, vozi fijaker, omnibus, pa čak i tramvaji u gradu i okolini. Broj hotela i restorana se uduplao, utrostručio, a valjda se i kvalitet popravio. Muslimani su se, nakon susreta sa arhitektonskim stilom moderne renesanse, lažnog zlata, iselili u više dijelove grada.

Novi zavodi, fabrike i službe poučavaju orijentalce o osnovnim karakteristikama zapadne civilizacije. To im je omogućeno i prilikom posjeta teatru, kako bi vidjeli zbog koje vrste zabave mnogi Evropljani uvečer nisu u svojim kućama.

III

Neke karakteristike orijentalnog života naroda na ulicama Sarajeva zadržale su se i do danas, uprkos umetanju brojnih zapadnih elemenata. Sve je šareno i živopisno, a boje i kraj narodnjih nošnji oslikavaju društveni položaj onih koji ih nose. Ipak, nema ovdje one cjeline, svojstvene Zapadu, u kojoj se može sagledati posebnost društvenih staleža, predrasuda i lošeg ukusa u masi ljepote. Ipak, orijentalci će kod nas zapadnjaka naći više nepristojnih i besmislenih navika nego mi kod njih. Prvo, a u tome su mudriji od nas, kod njih odjeća ne čini čovjeka. Njima se također čini besmisleno kosu puštati, kravatu nositi i šešir skidati svaki put prilikom pozdrava. Naši šeširi i uska odijela, kao i haljine naših gospođa, njima se čine kao nešto beskrajno smiješno i vrlo nepristojno.

Sjesti za sto i jesti prije pranja ruku u njihovim je očima nešto neprihvatljivo i prljavo. Naši stanovi čine im se neudobnim, naši kipovi, kao i naš teatar, po njihovom mišljenju predstavljaju grubu povredu dobrih običaja i strahopoštovanja

prema Bogu. Katoličke i pravoslavne crkve doživljavaju jednako kao što mi doživljavamo indijanske hramove. Naše plesne zabave oni doživljavaju kao vesele luđaka, naše kulturno i ljubazno izražavanje smatraju smiješnim i prostim, a naše banalne razgovore o vremenu i sličnim stvarima – beskorisnim i uzaludnim brbljanjem.

Također su im veoma čudne naše društvene veze. Naime, nije im jasno kako se muškarci udatim ženama obraćaju i našale se s njima, kad je to kod njih uobičajeno samo među bračnim parovima. Njima nedostaje takta kako bi razlikovali ugodno društveno ophođenje od onog neljubaznog. Naše brakove smatraju nesretnim jer vide da mi iz naših kuća izlazimo kako bismo posjećivali zabave...

Naše kuće za vanbračnu djecu, kao i brojne prostitutke, oni smatraju izrazom duboke moralne pokvarenosti. Ne sviđa im se ni naše ophođenje sa slugama – smatraju da ono ne odgovara propisu koji nalaže ljubav prema bližnjem. S obzirom na to da su svi oni odgajani u istim uvjetima i da u iste običaje vjeruju, stepenovanje u našem društvu čini im se nejasnim. Kod njih i najveći siromah bez straha kritikuje najmoćnijeg gospodara, kojem ne pada ni na kraj pameti da je okaljao svoj ugled i čast govoreći sa prosjakom. Siromašna klasa u Turaka ne osjeća poniženje, s kojim se naši siromasi moraju pomiriti.

Kod njih se i posluga, poput gospode, jednako ponaša prema siromasima. U tom ophođenju nema nimalo drskosti, koju kod nas i dobro odgojeni ljudi često osjete kada se nastoje približiti višem društvu; ukoliko je njihovo odijelo imalo zapušteno bivaju tretirani kao prosjaci... Nama se čini da su muslimani sav teret svalili na leđa svojih žena. Prilikom susreta sa neznancem, turske žene brzo i hitro zamaknu za prva vrata dok ne prođe opasnost. Ako kapija nije otvorena, ona lice okrene ka njoj i navuče mahramu preko čitave glave. Jednom smo vidjeli kako više turskih žena bježe preskačući potok, kako bi stigli do vrata preko puta i zatražile zaštitu. Dok smo prolazili pored jedne seljanke koja je radila u polju, ona je preko sebe navukla nekakvu ceradu, pa više nije izgledala kao ljudsko biće.

Kada nas je spazila jedna djevojka koja je prala veš u rijeci, skočila je kao gazela i sakrila se u grmlje. Ipak smo mogli vidjeti kako je provirivala dok smo prolazili. Žene su ovdje, vjerovatno zato što su strogo čuvane, veoma radoznala bića. Ko misli da je vrijedno gledati uvis do neprozirnih i zaštićenih haremskih prozora, ovo će nam i potvrditi. Divno je tursku djevojku, samu i nepokrivenu, slučajno iznenaditi. Ona tada zanosno njiše svojim bokovima i tijelom, praveći se da nas nije primijetila. Čelo i obrve, samovolji podložni dijelovi lica, tada žele srđžu izraziti, ali jedan ljupki osmijeh usana i nestašne rupice na obrazima, pobijaju te tamne bore na ozbiljnoj polovini lica.

Muslimanka na ulicu izlazi zaogrnutu zelenim kaputom i bijelim velom, napravljenim od ručno rađene tanke lanene tkanine. Pritom su lice i tijelo potpuno pokriveni. Čak su i ruke brižljivo sakrivene. Tako pokrivena kreću se čak i starice, oslanjajući se na štake, koje su također ispod odjeće. Te nesretnice vide samo jedan komad zemlje ispred svojih nogu. Neke povrh ovoga nose i nekakve maske, na kojima su mrežom prepletene čak i rupe kroz koje oči trebaju gledati. Neugledne žute

čizme upotpunjuju njihovu odjeću, koja nikoga ne može privući, pa njihovu nositeljicu niko neće ometati.

Ružno je vidjeti mnogobrojne muslimanske žene, koje sjede na čoškovima sarajevskih ulica i prose. Mi ne možemo vidjeti njihova lica, koja bi vjerovatno izrazila patnju i pobudila naše sažaljenje; samo vidimo prljavštinu i rite, a nametljivo preklinjanje samo pojačava gađan utisak. Kao što muslimanske žene pretjeruju u skrivanju tijela i lica, kao i plašljivosti kad sretnu muškarca, tako kršćanke pretjeraju u suprotnom pravcu, pokazujući više nego što bi se trebalo vidjeti. Mi ovdje ne mislimo na široke, ali nimalo nepristojne, hlače ružnih boja. Djevojke, dakle, nose šarene hlače od štofa sa pjegastim i cvjetnim uzorkom. Međutim, kada kažemo da pretjeraju, mi mislimo na otkrivanje gornjeg dijela tijela – njihova jakna pokriva samo ramena i gornji dio leđa; ali košulja je ili tako tanka da ništa ne pokriva, ili dekolte završava tamo gdje hlače počinju. Ovdje nije jasna granica između koketerije i neukusnosti.

Na pijaci u Sarajevu vidjeli smo jednu lijepu, ali veoma korpulentnu, djevojku u bogatoj srpskoj nošnji. Ona ne nosi hlače, nego uštirkanu šarenu suknju. Njena prsa ukrašavali su brojni lanci i dukati. Ali njena mrežasta široka i dekoltirana košulja pokazala je na najizazovnijem mjestu jedan ružni, jarko crveni osip na koži. Ispod jakne se obično nose steznici preko grudi. U ovom slučaju vidjeli smo prizor koji oko vrijeđa – nerazvijene dijelove tijela sasvim suzbije, a razvijene deformira. Ali različit je utisak koji odaje izgled kršćanskih građanki i kršćanskih seljanki. Njihova lica odaju ljepotu i mladost, a fesovi im dobro pristaju. Pored toga, jedna ruža iza uha presudno djeluje u stvaranju dobrog dojma.

Jedna šetnja pored Miljacke može se pretvoriti u ugodne znanstvene rasprave, kao i u poznanstva. Tu u večernjim satima ljudi sjede, jednako kao u turskom Izmiru i drugim gradovima Orijenta. Pred vratima, skoro na svakom pragu, sjedi nekoliko djevojaka ili žena i veselo razgovaraju, pa se prolaznicima nije teško pridružiti. Podignite li pogled preko mosta, ka kućama i galerijama, možete dobiti jedan ljubazni osmijeh ili raspoloženi pozdrav, koji će vam uputiti kćerka te kuće, koja poslom ili besposlena boravi na drvenom balkonu. Preporučljivije je, dakle, gledati uvis nego prema plitkoj rječici, gdje siromašne žene ili služavke, u užasnim negližima peru veš, udarajući tako što nadaleko odzvanja.

Seoski narod nagrne u Sarajevo, baš kao i u druge gradove Bosne, na tržni dan. Oni odlaze na pijacu sa poljoprivrednim proizvodima, koja se nalazi iza Malog bezistana i Miljacke. Bosanski seljak po pravilu nosi odjeću od bijele lanene tkanine, karakteristični tanki i veoma solidni ručni rad. Njegovom odjećom dominira duga košulje, čiji rukavi se, dok on radi, pričvrste za leđa, pa su mišićave ruke gole do ramena. Hlače su malo užeg kroja od običnih turskih, bez čarapnog dijela. Ali, zato su na listovima remenčići, predviđeni za zatezanje. Uštirkana košulja lagano pada preko pojasa, napravljenog od ešarpe, primitivnog domaćeg tkanja. Pojas je jarko crven i ujedno služi za pričvršćivanje pojedinih predmeta neophodnih gospodaru. Debele, šarene, obrubljene čarape, tanki razgazani opanci, crveni jelek sa crnim radom i jedan umorni fes ili turban upotpunjavaju ovo jednostavno, ali ugodno i slikovito odijelo. Oni koriste lule sa izrezbarenom drvenom glavom. Nose je oko vrata,

na kojem je smeđa koža, pod uticajima vremena, zadobila izgled hrastove kore. U manjim gradovima i Turci ljeti nose tu seosku, laganu, lanenu nošnju.

Hercegovački seljak, zbog jakog sunca u njegovim krajevima, nosi hlače i jaknu sa rukavima od debele i tamne tkanine, izrađene od grube, ručno valjane vune, sa crvenim vezovima. Od iste tkanine izrađen je i ružni mantil bez rukava, koje seljanke nose preko košulje i podsuknje. Sprijeda je široko otvoren i ne pokazuje samo tešku i neuglednu srebrenu kopču, koja ukrašava pojas, nego i lance sa šorvanima. To je najbolja ilustracija njihove ružne navike da sve što kupe ili dobiju nose oko vrata i na goljoj koži, pa ma koliko toga bilo. Vezeni rubovi košulja, suknji, pregača i marama su rijetke stvari koje možemo izdvojiti kao ukusne. Ovi vezovi mogu se naći u mnogobrojnim knjigama o umjetnosti u kućnoj radinosti. Međutim, kada vidite njih u ovim nošnjama, utisak nije ni približno lijep kao u knjigama, koje nam prikazuju tužne ljepotice, kćerke slijepih guslara, zarobljenice ili Bosanke koje idu po vodu itd. Baš takvu predodžbu smo imali.

Njihove crte lica su muškobanjaste, sa rijetkim izuzecima koji prikazuju zastrašujuću ružnoću. Ten im je smeđe-žut, a koža im se rano nabora. Čak i u cvijetu mladosti njihova koža je mlitava i sasušena. Ova jadna bića nose dupli teret njihovog staleža i njihovog spola. I jedno i drugo u ovoj je zemlji nepodnošljiv teret. Jedan dio zasluga za naširoko hvaljeni kršćanski seoski moral dajemo upravo neprivlačnom izgledu njihovih žena. Ipak, većinom je to posljedica strogih nazora.

Protivljenje muslimanskim običajima dodatno su pooštrili nazore. Jednom prilikom, objeđujući u trpezariji jednog samostana, opat je hvalio vrline svojih istočnjaka. Međutim, iznenada je s prezirom rekao o muslimankama: „Caelum suum habent in brachiis feminarum!“ Hrapav smijeh zaorio se uokolo. To definitivno nije bilo ogledalo asketskog načina života, nego grubo muško mišljenje. A on takvog znanja o ženama ne bi smio imati.

Moramo primijetiti da u radnoj sposobnosti ovih bića vidimo nešto prдавno, gotovo životinjsko, iskonsko, što mi danas više ne možemo shvatiti. Bosanska predaja govori o Diodoru i ligurskoj ženi, koja stražari pored ovaca na ispaši, i junaku, umjesto zavoja, daje kupine. Šta sve bosanske, crnogorske i albanske žene rade kako bi zadovoljile svoje gospodare i junake, putnici su detaljno opisivali. Ali još niko nije opisao da se ovaj istočnjački trud vraća donekle na jedan prastari ilirski običaj, o čemu je još Herodot uz velike pohvale pisao. Naime, kada je Dareios pokorio balkanske narode, dva Panonca su otišli u Sardes i povelu svoju sestru sa sobom. Kada je kralj na svom prijestolju sjedio, oni su uredili svoju sestru najbolje što su mogli i poslali je po vodu. Ona je nosila jednu posudu na glavi, a i pored toga jednom je rukom vodila konja, a drugom plela lan. Dareios ju je zapazio, jer nije bilo poznato, ni u perzijskim ni u lidijskim predajama, da je to nekom polazilo za rukom.

Ponekad u Sarajevu možete sresti sjajan skup lokalnih dostojanstvenika, koji laganim koracima dolaze sa sastanka neke kolisije ili konferencije. Preovladava turska narodna nošnja. Tek sporadično se može uočiti reformirana nošnja ili tamno odijelo kršćanskog svećanika. Gradonačelnik Sarajeva Mustafa-beg Fadilpašić, ponosno nosi ovu nošnju, dok hoda odaje dojam jedne vrlo gospodske i korpulentne pojave.

On je obučen u plavi, krznom postavljeni, kaftan, dok mu je na glavi bijeli, koji se kao zlato presijava – turban.

Njegovo lice uramljeno je sijedom bradom i izgleda strogo i ponosno. Pogled njegovog velikog i jakog sivog oka, oštri se ispod naboranog čela, koje se pružaju prateći liniju nosa. On je jedan od najbogatijih zemljoposjednika i on svoj zemljišni posjed (latifundiju) u Posavini i dalje razvija uz pomoć austrijskih agronoma. Također u svakoj prilici voli otići u Beč, gdje je on *persona grata* u Hofburgu (rezidencijalni dvor u Beču), gdje voli prošetati u bečkom parku, noseći sav ponos jednog uglednog zemljoposjednika.

Njegov kolega u Mostaru, vitki Hercegovac Mehmed-beg Alajbegović, nosi reformiranu odjeću i brkove na svom licu koje podsjeća na jastreba: on je kroz svoje sudjelovanje u narodnom otporu (1878) kompromitiran i doveden u nepravilu. Međutim, on je, uprkos tome, u svojoj službi potvrđen i čak odlikovan

ZAKLJUČAK

Godine 1888. izišao je u Beču putopis Moriza Hoernesa *Dinarische Wanderungen, Kultur und Landschaftsbilder aus Bosnien und der Herzegowina*. I on je bio primijenjena nauka. Hoernesov pristup nije bio ništa drukčiji od načina na koji su kolonijalne sile toga doba prikazivale svoje kolonije; osiguravale su sebi nadzor nad vojskom, ekonomijom i politikom, a domaćima prepuštale nadzor nad tradicijom. Tradicija je za Hoernesa predstavljala ono što je pradáavno, što je iščezlo iz Evrope a održalo se još uvijek u Bosni i Hercegovini.

SUMMERY

In 1888, Moriz Hoernes's travelogue *Dinarische Wanderungen, Kultur und Landschaftsbilder aus Bosnien und der Herzegowina* was published in Vienna, and can be said that this work was an applied science. Hoernes's approach was by no means different from the manner colonial powers of the time portrayed their colonies, ensuring themselves have the control over the army, economy and politics, and leaving the control over tradition to the natives. For Hoernes, tradition represented what was ancient, which had disappeared from Europe, but has still being preserved in Bosnia and Herzegovina.

